

**ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԱԼՊՈՄ-ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆԻ
ՄԸ ԶԻՐԱԿԱՆԱՑԱԾ
ԾՐԱԳԻՐՆ ՈՒ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՎԱԽԵՐԱԳՐԱԿԱՆ
ՖԻԼՄԵՐՈՒ ԵՒ
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ
ՊԱՐԱԳԱՆ
Զաւէն Մարդիւեան**

Գաղտնիք մը չեմ բացայայտած ըլլար, երբ յայտնեմ թէ 1969ին Գերսամ Ահարոնեանին¹ հետ ծրագրած էինք Հայոց Ցեղասպանութեան ալպոմ յուշամատեան մը հրատարակել: Հոս պիտի մանրամասնեմ²:

¹ Գերսամ Ահարոնեան (1916-91).- ՌԱԿի ղեկավարներէն, *Ջարթօնքի* խմբագրապետ (1948-81), հեղինակ՝ *Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Խոհեր յիսնամեակի աւարտին* եւ այլ գիրքերու, խմբագիր *Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965* գիրքին:

² *Ջարթօնքի* 20 Յունուար 1991ի թիւին մէջ «Վերլիշումներ. Գերսամ Ահարոնեան (1916-1981)» գրութեանս մէջ, առաջին յստակ բացայայտումը ըրի՝ «1967ին, օր մը զիս քովը կանչելով ըսաւ, "գրադումներուդ պարճառաւ 'Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի' գործիս քեզի վստահելիք պարտախանարտութեան բաժինը չընդունեցիր վերցնել, սակայն վստահ եմ սրտիդ պիտի խօսի առաջարկելիքս»: Առաջարկեց որ միատեղ, նկարազարդ ալպոմ-յուշամատեան մը հրապարակենք, նուիրուած հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան: Խանդավառութեամբ ընդունեցի: Ապրիլ 24ի առիթով մը, *Ջարթօնքին* մէջ գրեցի «Ճափոնցի ձկնորսը, Հայկական Դատը եւ հայ կրեստոսները...» խորագիրով յօդուած մը, որուն մէջ նշեցի այս ծրագիրը: Գտնուեցաւ ազնիւ բարերարը: Լծուեցանք աշխատանքի: Իր պատկերացումով՝ գործը նկարազարդ ալպոմ մը պիտի ըլլար եւ Եղեռնի պատմութիւնն ալ պիտի գրուէր, նաեւ՝ մեր ակնկալութիւնը մարդկութենէն: Հաւաքեցինք մօտ 300 տարբեր եւ անտիպ կամ քիչ տարածում ունեցած նկարներ: Նկարներէն ոմանք արդիւնք էին *Ջարթօնքի* մէջ իր տուած «Կարելոր խնդրանք»ին: Սակայն գործը չիրականացաւ, արդիւնք՝ իր գերգաղութեան, անհանգստութեան եւ Լիբանանի անկայուն վիճակին ու պատերազմին:

Երկրորդ անգամ հրապարակային կերպով արտայայտում կատարեցի Գերսամ Ահարոնեանի նուիրուած յուշահանդէսի մը, որուն խօսողներէն մէկն էի: 2017ի *Ջարթօնքի* ամանորի բացառիկին մէջ տպուեցաւ խօսքս: Անկէ կը մէջբերեմ առնչուած հատուածը. «1969ի Սեպտեմբերին *Ջարթօնքի* մէջ [Գերսամ Ահարոնեան]

23 Ապրիլ 1967ին «Ապրիլ 24ի առթիւ՝ Հայկական Դատը, Ճափոնցի Ձկնորսը եւ Հայ Կրեստները»³ յօդուածիս վերջաւորութեան նշած էի. «անհրաժեշտ է օր առաջ առաջին իսկ հերթին լոյս ընծայել պատկերազարդ ալպոմ մը՝ նուիրուած մեր Մեծ Եղեռնին եւ Դատին, որ ըլլայ բազմալեզու եւ տարբեր մաքուր, լատրակ թուղթի վրայ բազմահազար օրինակներով եւ ձրիօրէն տրուի միջազգային հանրային կարծիք պատրաստող անհատներու ըլլան անոնք պետական մարդիկ, լրագրողներ թէ մտաւորականներ: Հայկական Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Մարմինը ունի նման ծրագիր, սակայն կը պակսին հայ "ճափոնցի ձկնորսներ"»⁴:

1969ի Օգոստոսին, Ահարոնեան ինծի յայտնեց որ ալպոմ- յուշամատեանին բարեբարը գտնուած է յանձին Մարտիրոս Տարաքճեանի (Եթովպիա բնակող գործարար) եւ պէտք է լծուինք աշխատանքի: Համահեղինակներ պիտի ըլլայինք, տողերս գրողը պէտք էր անհրաժեշտ թղթակցութիւններ ու պրպտումներ կատարէի լուսանկարներ եւ վաւերաթուղթեր գտնելու, դիմելու առ որ անկ է: Ինք պիտի գրէր վերջաբանը («Մեր պահանջները»), իսկ ես՝ նախաբանը («Հայոց եւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին»): Նիւթական յատկացումները պիտի տրամադրուէին իր կողմէ:

Առաջին ադիթով հետեւեալ ծանուցումը դրուեցաւ իր անունով, իր խմբագրած *Զարթօնք* օրաթերթի մէջ, Սեպտեմբեր 1969ին⁵:

Կարեւոր խնդրանք

Հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած Յեղասպանութեան մասին կարեւոր հրապարակութեան համար պէտք կայ մեծ թիւով վաւերական լուսանկարներու:

Կը խնդրուի մեր հայրենակիցներէն, ի սփիւռս աշխարհի, սպորեւ տրուած հասցէին փութացնել լուսանկարներ Մեծ Եղեռնէն (ներառեալ քեմալական ջարդերը մինչեւ 1921)՝ բռնագաղթի, կեդրոնացման կայաններու, ջարդերու, սովահարներու եւն.:

Լուսանկարները կրնան առնուիլ ընտանեկան ալպոմներէ, կրնան ըլլալ վերարտադրութիւններ զանազան հատորներէ կամ թերթերէ: Որքան կա-

լոյս ընծայեց «Կարեւոր խնդրանք» կոչը, խնդրելով Յեղասպանութեան շրջանին վերաբերեալ լուսանկարներ: Կը ծրագրէր հինգ լեզուով Յուշամատեան Ալպոմ մը հրապարակել: Այլազան պարճառներով, յարկապէս՝ Լիբանանի պատերազմին հետեւանքով, ծրագիրը չամբողջացաւ եւ նկարներու ալպոմը չհրապարակուեցաւ»:

³ Յօդուածս լոյս տեսաւ *Զարթօնք*ի 23 Ապրիլ 1967ի թիւին 2րդ էջին վրայ:

⁴ Գրութեանս խորագրին մէջ նշուած ճափոնցի ձկնորսը Մորիիիո Մացուսօն էր, որ 11184 տուար վճարած էր *Նիւ Եորք թայմ*ին մէջ լրիւ էջի մը վրայ ներկայացնելու Վիեթնամի պատերազմին վերջ տալու խաղաղութեան իր ծրագիրը:

⁵ *Զարթօնք*, Սեպտեմբեր 1969ի թիւեր:

րելի է՝ լուսանկարներուն պէտք է ընկերացնել ճշգրիտ եւ շար ամփոփ ծանօթագրութիւններ կամ բացատրութիւններ:

Կը խնդրուի լուսանկարները հասցնել մինչեւ 1969 Դեկտեմբեր 31:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններ՝ բոլոր մասնակցութիւն բերող հայրենակիցներուն:

Գերսամ Ահարոնեան

Փոստարկղ 617

Պէյրուս, Լիբանան

Յ.Գ. Հայ մամուլէն կը խնդրուի արտատպել:

1 Սեպտեմբեր 1969էն 30 Յունուար 1971 60 նամակներ գրեցի: Առաջին նամակը հայր Գրիգոր Կէրկէրեանին⁶ (ԱՄՆ) ուղղեցի եւ վերջինը՝ հայր Ռաֆայէլ Քօսեանին (Վիեննա): Դիմեցի Library of Congressի հայկական բաժանմունքի պատասխանատու եղած Ա. Օ. Սարգիսեանին, Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան ու ՀԲԸՄի Փարիզի Նուպարեան մատենադարաններուն, հոգեւորականներու, միութիւններու եւ ազգային հասարակական գործիչներու, անհատներու՝ իր եւ իմ անունով: 40 նամակներ ստացանք, ի պատասխան նամակներուս եւ կամ՝ «Կարեւոր խնդրանք»ին:

Լիբանանի մէջ օգտուեցայ Հայկազեան Գոլէճի (այժմ Համալսարան), Պէյրուսի Ամերիկեան Համալսարանի (ՊԱՀ) եւ Վահէ Սեթեանի գրադարաններէն: Զմմառի վանքին մատենադարանին ալ դիմեցի: Պատասխանեցին թէ իրենց ունեցած արխիւային նիւթերը՝ գիրք, լուսանկար եւն. հայր Գրիգոր Կէրկէրեանը կ'օգտագործէ, աւելցնելով՝ «կը հասկնաք թէ կարելի չէ զանոնք ձեր տրամադրութեան տակ դնել»: Տիկ. Զեփիւռ Շանթին այցելելով, խնդրեցի որ իր հօր՝ արուեստագէտ լուսանկարիչ Միհրան Տատիքոզեանի (Ֆոթօ Ապէլ)⁷ Մեծ Եղեռնի շրջանին նկարած նկարներէն ինչ որ տրամադրելի ունի, մեզի հայթայթէ: Ազնուօրէն ընդառաջեց, ըսելով որ այդ՝ ի

⁶ Հայր Գրիգոր վրդ. Կէրկէրեան, Գրիկէր գրչանունով, Զմմառի Արծիւեան միաբանութեան անդամ, հեղինակ՝ *Եոզղաթի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը* (Նիւ Եորք, 1980) արժէքատու գիրքին:

⁷ Միհրան Տատիքոզեան (Ֆոթօ Ապէլ).- ծնած է Ռոտոսթօ, ուրկէ տեղահանուած էր ընտանեօք եւ Տէր Զօր դրկուած: Արուեստագէտ լուսանկարիչ էր: Մեծ Եղեռնէն կ'ազատի Ճեմալ փաշայի լուսանկարիչը ըլլալուն: Մեծ Եղեռնի շրջանին կ'ապրի Դամասկոս: Զինադադարէն ետք կը վերադառնայ ծննդավայրը, ապա քեմալական շարժումին իտես, կ'ապաստանի Յունաստան եւ 1922ի վերջերուն՝ Պէյրուս, ուր կ'ունենայ իր սեփական սթիւտիոն: Կը մեկնի Փարիզ եւ իր արուեստը կը զարգացնէ Ֆոթօ Ապէլի մօտ: Վերադարձին, իր սթիւտիոն կը կոչէ Ֆոթօ Ապէլ, որ կը նոյնանայ իր անունին հետ, այն աստիճան որ իր կենսագիրը զինք կոչած է Միհրան Ապէլ Տատիքոզեան (Սիսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի մէջ, հոր. Գ., Սեւան հրատ., Պէյրուս, 1981, էջ 367-68*):

յարգանս հօրս՝ Մկրտիչ Մսրըլեանի⁸ է: Մեր ծրագրած ալպոմին մէջ մեզի թելադրուեցաւ այդ լուսանկարներուն տակ որպէս պատկերահանող նշել Միհրան Տատիքոզեան: Ըստ ունեցած ցանկիս, իրմէ 10 լուսանկարներ պիտի տպուէին գիրքին մէջ: Կրտսեր եղբայրս՝ Հայկը, որ Լոնտոն կ'աշխատէր այդ ժամանակ, օգնեց 1915էն 1918ի շրջանի անգլիական թերթերէն, յատկապէս *Illustrated London News*էն պատկերներու յստակ լուսապատճէններ ղրկելով:

«Կարեւոր խնդրանք»ին ընդառաջելով քանի մը նկար մամլոյ կտրօներ եւ գրութիւններ ստացանք⁹:

ՊԱՀի հին ամսագրերու հաւաքածոներէն քանի մը լուսանկար գտայ: Անոնցմէ յիշատակելի է *Illustration* ամսագրին մէջ տպուած Տրապիզոնի հայերու տեղահանման նկարը: Այս նկարը գտած էի 1965ին եւ լոյս տեսած էր *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի* երկին մէջ¹⁰:

Մեզի շատ օգտակար եղան Նուպարեան եւ Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանները: Բազմաթիւ գիրքեր թղթատեցի, Վահէ Սէթեանի գրադարանին մէջ դանիական գիրքէ մը՝ *Armenien* (հեղինակ՝ Age Meyer Benedictsén, Քոփենհակըն, 1925) նախապէս չտեսնուած նկարներ յայտնաբերեցի: Վեր. Վարդան Յարութիւնեանի *Neither to Laugh Nor to Weep* գիրքին մէջ յատկանշական, քիչ տեսնուած շատ յստակ, մաքուր տպագրութեամբ, աղբիւրները նշուած լուսանկարներ կային: Օսմանեան կայսրութեան մօտ 1913էն 1916 ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի յուշագիրքին մէջ ալ կային ծանօթ նկարներու մաքուր, յստակ տպագրութիւններ: Հայոց Յեղասպանութեան ականատես գերման կարմիր խաչի աշխատակից Արմին Վեկնէրի¹¹ լուսանկարներէն (որոնք 1970ականներուն դեռ տարածում չէին գտած) օգտուեցանք: Վերարտադրեցինք նաեւ Օսմանեան բանակի

⁸ Մկրտիչ Մսրըլեան (1899-1979).- Հանրածանօթ էր իբրեւ ՌԱԿԻ ղեկավարներէն, *Զարթօնք* օրաթերթի հիմնադիրներէն, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ազգային կեդրոնական վարչութեան անդամ (1941-44) եւ բարերար: Տիկ. Զեփիլո Շանթ շեշտեց Մ. Մսրըլեանի՝ Բարսեղ Կանաչեանին նուիրած դաշնամուրը (աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Զ. Մսրըլեան, *Մկրտիչ Մսրըլեանի ազգ.-քաղաքական գործունէութիւնը*, Պէյրութ, 1981 եւ բարեփոխեալ Բ. հրատ. 2016):

⁹ Այս գրութիւններուն հիմնականը եւ կարեւոր նկատածներս *Զարթօնքի* 24 Ապրիլ 2006ի բացառիկին մէջ լոյս ընծայեցի «Հայոց Յեղասպանութեան անտիպ վկայութիւններ» խորագրին տակ: Նոյնը կարելի է տեսնել *Մամուլէն փրցուած էջեր* (2013) գիրքիս մէջ, էջ 87-96:

¹⁰ Գերսամ Ահարոնեան խմբ., *1915-1965 Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, տպ. Ատլաս, Պէյրութ, 1965, էջ 407:

¹¹ Արմին Վեկնէր (1886-1978).- Գերմանացի գրող եւ բանաստեղծ, 1915-16ին գերման առողջապահական սպասարկութեան սպայ եղած է Միջագետքի մէջ եւ բազմաթիւ լուսանկարներ առած իոն Մեծ Եղեռնի ընթացքին: Յայտնի է իր «Բաց նամակ ԱՄՆի նախագահ Ուուորո Ուիլսոնին»ը:

մէջ ծառայած վենետուելացի Ռաֆայէլ Տը Նոկալէսի¹², Մարիա Եաքոպսոնի¹³, Ֆրիտիոֆ Նանսէնի¹⁴ եւ Եաքոպ Քիւնցլէրի¹⁵ դուստր Իտա Ալամէտօսի հրատարակած *Papa Kuenzler and the Armenians* գիրքէն, ֆրանսացի սպայ Փոլ Տը Վէույի *Passion de Cilicie* գիրքէն լուսանկարներ, ինչպէս նաեւ Near East Relieff ընդհանրապէս ծանօթ նկարներէն, Armenian Historical Research Associationէն ու այլ աղբիւրներէ որոնց թումը երկար պիտի ըլլայ:

Ահարոնեան Խ. Հայաստանէն, փրոֆ. Մօրուս Հասրաթեանի միջոցով գաղտնաբար ձեռք բերաւ մինչ այդ բնաւ չտեսնուած ու չհրատարակուած լուսանկարներ՝ թուրքերու Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան հիմնումին շրջանին եւ 1920ին Արեւելեան Հայաստանի մէջ կատարած ջարդերէն ահաւոր լուսանկարներ: Բնականաբար, նկատի առած խորհրդային իշխանութեան պարագան, գաղտնի պահուեցաւ այս իրողութիւնը եւ աղբիւրը պիտի չնշուէր՝ եթէ ալպոմ-յուշամատեանը հրատարակուէր այս լուսանկարներն ալ օգտագործելով:

19 Սեպտեմբեր 1969 թուակիր մակագրութեամբ, Ահարոնեան James Nazertէն ստացաւ մաքուր քուշէ թուղթի վրայ տպուած 160 A-4 չափի էջերով 1968ին ԱՄՆի մէջ նոյն անձին կողմէ պատրաստուած *The First Genocide of the 20th Century. The Story of the Armenian Massacres in Text and Pictures* գիրքը: Գիրքը որ պատկերագարդ էր, կը պարունակէր Հայոց Ցեղասպանութեան 18 ընդհանրապէս ծանօթ լուսանկարներ բացի երկուքէն, որոնք քիչ տեսնուած, կամ նորութիւն էին: Գիրքը որոշ նմանութիւններ ունէր մեր մտքին մէջ ունեցած ծրագրին, սակայն շատ տեղ տուած էր գրութիւններու. մերը աւելի ալպոմ-յուշամատեան մը պիտի ըլլար:

¹² Ռաֆայէլ Նոկալէս (1879-“).- Վենետուելացի ռազմական գործիչ, ճանապարհորդական գրող, ծառայած է գերման բանակին եւ Թուրքիա դրկուած է թուրք բանակին կից գերման շտապին մէջ 1915ին: 1924ին գրած է «Զորս տարի կիսալուսնի ներքեւ» գիրքը, գերմաներէն, որ յաջորդ տարին անգլերէն ալ հրատարակուած է:

¹³ Մարիա Եաքոպսոն (1882-1960).- Դանիացի միսիոնարուհի, Մեծ Եղեռնի շրջանին Խարբերդի մէջ եղած է, եւ որբախնամ աշխատանք կատարած է: 1919ին վերադարձած է Դանիա, ապա 1922ին հիմնած է Թոշնոց Բոյնը Լիբանանի մէջ: 1970ին հրատարակուած է իր *Օրագրութիւն* յուշագրութիւնը՝ 1907 Սեպտեմբեր 7էն 1919 Օգոստոս 6: Իր արխիւէն 80 լուսանկար տպուած է այս ծաւալուն գիրքին մէջ:

¹⁴ Ֆրիտիոֆ Նանսէն (1861-1930).- Նորուեկիացի գիտնական, բեւեռախոյզ, մարդասիրական եւ հասարակական գործիչ: Համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք Ազգերու Լիկայի գերագոյն կոմիսար, զբաղած է հայ գաղթականներու հարցով, անոնց տուած «Նանսէնեան անձնագիր», այցելած է Խորհրդային Հայաստան 1925ին: Գրած է *Betrogenes Volk* (Լայիցիկ, 1928) եւ *Armenia and the Near East* գիրքերը, որոնք լուսանկարներ ալ կը պարունակեն:

¹⁵ Եաքոպ Քիւնցլէր (1871-1949).- Զուիցաերիացի բժիշկ, 1895-1922՝ ընդմիջումներով Ուրֆայի մէջ աշխատած է Լեփսիուսի հիմնած «Արեւելեան առաքելութեան» մէջ: Մեծ Եղեռնին օգնած է հայ փախստականներու: Նկարած է լուսանկարներ:

Ահարոնեան ինձի յանձնեց նաեւ 1959ին Վարշաւիա տպուած զուտ պատկերազարդ գիրք մը՝ *We Have Not Forgotten 1939-1945*, անգլերէն-ռուսերէն-ֆրանսերէն մեծածաւալ յուշամատեան-ալպոմը՝ լեհ եւ լեհ-հրեայ ողջակիզումին մասին։ Ալպոմը հրապարակուած էր League of Fighters for Freedom and Democracy կազմակերպութեան կողմէ։ Ալպոմը պատրաստուած էր Stanislaw Wrzas-Glinkajի, Tadeusz Mazarի եւ Jerzy Tmoaszewskiի եւ լոյս ընծայուած Փալոնիա հրատարակչատան կողմէ։ Այս գիրքը մեզի իբրեւ հիմնական օրինակ պիտի ծառայէր։

Պատրաստեցի ալպոմ-յուշամատեանին ծրագիրը, որուն իր հաւանութիւնը տուաւ Ահարոնեան։ Ճարտարապետ Նորայր Խրլոբեան ստանձնեց նկարներուն էջադրումը։ Այդ կը կատարուէր մեր բնակարանին մէջ իմ ներկայութեամբս, եւ նկատի առած թելադրանքներս։ Ալպոմ-յուշամատեանը մեծադիր պիտի ըլլար, նկատի առնուած էր 31x21.5 սմ. չափը։ Էջադրումը 224 մեծադիր էջեր գրաւեց, նախաբանէն եւ վերջաբանէն զատ, միայն լուսանկարները։

Ստորեւ՝ բովանդակութիւնը.-

Ա.- Նախաբան՝ հայոց եւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին.

Բ.- 1894-96ի ջարդերը (լուսանկարներ եւ վիճակագրական տուեալներ).

Գ.- 1909ի Ատանայի եւ շրջակայքի Եղեռնը (լուսանկարներ եւ ամփոփ տեղեկագրութիւն).

Դ.- 1915-18 Հայոց Յեղասպանութիւնը՝

1) Վաւերաթողութիւն նկարներ.

2) Զոհուած մտաւորականներու, հոգեւորականներու, կրթական մշակներու նկարներ.

3) Օսմանեան բանակի հայ զինուորներու սպանդը եւ *Ամալէ թարուպուրին* (աշխատանքայն ջոկատ).

4) Քարտէս ջարդերու եւ տարագրութեան ընթացքի.

5) Տարագրութեան, ջարդի, գաղթականներու նկարներ.

6) Որբերու նկարներ.

7) Հայկական գիւղերու, հայաբնակ քաղաքներու եկեղեցիներու նկարներ, Յեղասպանութենէն առաջ եւ քանդում-հրկիզումներէ ետք բաղդատականներով տրուած.

8) Միջազգային մամուլի արձագանգը, մամուլի կտրօններով.

9) Եղեռնագործ-ոճրագործները լուսանկարներով եւ անհրաժեշտ նշումներ (յատկապէս մահապատիժի իբր դատական վճիռ եւ ահաբեկում).

Ե.- Հայոց Յեղասպանութեան ականատեսներու կամ մեծ անձնատրութեանց հակիրճ վկայութիւններ, իրենց լուսանկարներով.

Զ.- Քեմալական ջարդերը (Հայոց Յեղասպանութեան 1919-23 հատուածը) եւ քեմալականներու հասցուցած քանդումներու լուսանկարները.

Խ. Հայաստանէն եկած երկու տասնեակ նկարներով 297 լուսանկար հաւաքած էինք, որոնցմէ 228ին աղբիւրները կամ նկարողը նշուած էր, իսկ 69ին աղբիւրները անյայտ էին: Աղբիւրներուն նշումը կատարած էի 9 մեծադիր էջերու վրայ (տեսնել՝ տրուած երկու նմուշները):

Մանրամասնեմ. ընդգրկուած էր.-

25 լուսանկար՝ 1894-96ի ջարդերէն, 11 լուսանկար 1894-96ի որբերու եւ գաղթականներու,

30 լուսանկարներ Ատանայի եւ շրջակայքի 1909ի ջարդերէն, հրկիզուած շէնքերէն եւն.,

8 լուսանկար՝ միջազգային մամուլէն (1915-18), 4 լուսանկար Մեծ Եղեռնի հայ գինուորներու սպանդի եւ *Ամալէ թապուրի*,

25 լուսանկար տարագրութեան եւ տեղահանութեան,

21 վաւերաթուղթ Հայոց Տեղասպանութիւնը ապացուցող,

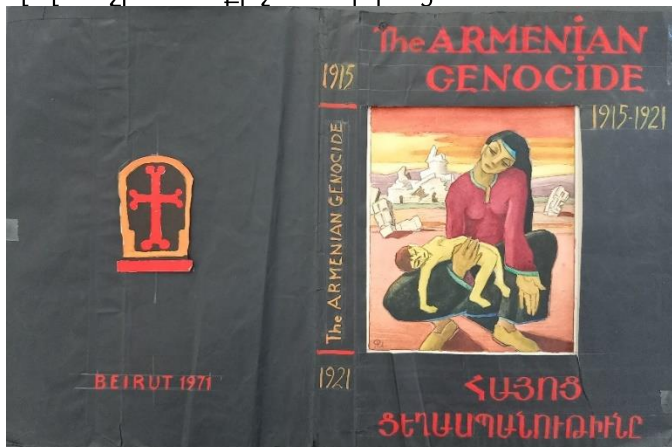
41 լուսանկար 1915-18 տեղահանութեան, 59 լուսանկար սպանդի-ջարդի, 36 լուսանկար որբերու խումբերու, 15 լուսանկար քանդուած դպրոցներու, եկեղեցիներու եւ վանքերու,

25 լուսանկար քեմալական ջարդերու՝ 1919-22, 6 լուսանկար գաղթականութեան հետեւանքները պարզող,

7 քարտէսներ, նոյնիսկ 1923-69 ժամանակաշրջանի 7 լուսանկար կամ վաւերաթուղթ:

24 լուսանկարներ անհատական կամ խմբային եղեռնագործներու, 3 յատկանշական գծանկար, 3 վիճակագրական ցանկեր եւն.: Այս ամէնը յստակօրէն գրուած եւ պահպանուած են:

Բազմալեզու աշխատանքի չձեռնարկուեցաւ:

Ահարոնեան եգիպտահայ արուեստագէտ Օննիկ Աւետիսեանին պատրաստել տուաւ կողքը: Ան 1965ին Ահարոնեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած *Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի* կրթողական գիրքին կողքի յուշան-

կարը պատրաստած էր: Գիրքը կը կրէր *The Armenian Genocide* եւ *Հայոց Ցեղասպանութիւն* խորագրերը:

Գիրքին կողքը կը կրէ 1971 թուականը: Այդ թուականին լուսանկարները, վաւերաթուղթերը, քարտէսները եւն. էջադրուած էին, սակայն հինգ լեզուներով ենթագրութիւնները, նախաբանն ու վերջաբանը տակաւին պատրաստ չէին: Ահարոնեան միշտ կը յետաձգէր լրացուցիչ աշխատանքը: Այսպէս, գործը դանդաղ ընթացաւ. երկուքս ալ ծանրաբեռնուած անձեր էինք մեր գործերով: Ահարոնեան պատասխանատու պարտականութիւններ ունէր իր կուսակցութեան եւ ՀԲԸՄի կրթական յանձնախումբին մէջ եւ *Հարթօնք* օրաթերթի խմբագրապետն էր: Տողերս գրողը տնօրէնն էր Հայ Աւետարանական Գոէլճին, որ այդ շրջանին 700է աւելի աշակերտ ունէր:

Ահարոնեան, աւելի ուշ - 1973ին - Լիբանանի ներքին կացութեան վատթարացման, թերեւս Լիբանանի պատերազմի (1975-90) սկզբնական շրջանին, պնդումներու վրայ՝ որ սկսուած աշխատանքը ամբողջացնելու ջանք թափենք, օր մը ըսաւ, թէ «*ներկայ պայմաններուն տակ կարելի չէ այս ալպոմ-յուշամատենանը հրատարակել*»: Առանց մանրամասնելու հասկցուց թէ Սուրիոյ ճամփով թրքական սպառնալիք եղած էր ոչ միայն իրեն այլ հայութեան: Լիբանանեան ներքին անկայուն քաղաքական պայմաններն ալ թոյլատու չէին նման հրատարակութեան: Պատերազմի սկիզբին, խաղաղ օրերէն մէկուն ալպոմ-յուշամատենանին համար հաւաքուած նկարները տարի եւ իրեն յանձնեցի Թէքէեան Կեդրոնի իր խմբագրատան գրասենեակը: Պնդումիս վրայ վերցուց, իր գրասեղանի կղպուած դարակին մէջ դրաւ: 1981ին իր վաղահաս մահէն ետք, լուսանկարները փոխադրուած էին Թէքէեան Մշակութային Միութեան գրասենեակի պահարանը, ուրկէ եւ անյայտացան ցարդ անորոշ ձեւով, լիբանանեան պատերազմի վերջին շրջանին: Ահարոնեանին զաւակը՝ Շահէն փնտռտուք կատարեց, սակայն ապարդիւն:

Քանի մը անհրաժեշտ նշումներ կ'ուզեմ ընել Յուշամատենան-Ալպոմին լուսանկարներու փնտռտուքի սկզբնաւորութեան մասին:

Գործին երբ ձեռնարկեցի առաջին հերթին պրպտեցի Ա. Սալմասլեանի *Հայկական մատենագիտութիւն* գիրքը, տպուած Երեւան, 1969ին: Հոն հանդիպեցայ հետեւեալ 3 սակաւաթիւ էջերով գիրքերու նշումին.-

Ա) Հայկական Կոմիտէ, *Գաղութահայ ալպոմ*, տպուած 1917-18ին, Ի Մոսկուա, Պօղոսեան տպարանին մէջ:

Բ) Berron (Le P.), *Souvenirs des journées sombres 29 illustrations*, Strasbourg, Action Chretienne en Orient, 1930, 79 p.

Գ) Mayewski (Gen.) *Les Massacres d'Armenie soigneusement transcript de son rapport portant le titre de statistique des provinces de Van et de Bitlis. Fragement photographiques et traduction en francais (S.I.)*, 1916, 96 p.

Առաջին գիրքը իվերջոյ գտնուեցաւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան վանքի մատենադարանին մէջ, հայր Քօսեան, 16 Նոյեմբեր 1970ին բացիկով մը տեղեկացուց թէ ունին զայն, սակայն կարելի չէր մատենադա-

րանէն դուրս հանել: Ուստի նիւթականը հոգալով նկարահանել տուինք նկարները, որոնք Արեւմտեան Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած կոտորածի հետեւանքներուն նկարներն էին: Անոնք, 1970ի ժամանակաշրջանին ընդհանրապէս քիչ տեսնուած լուսանկարներ էին, որոնք աւելի ետք ընդհանրացան:

Երկրորդ եւ երրորդ գիրքերը անգտանելի եղան: Դիմած էինք Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան եւ Փարիզի Նուպարեան մատենադարաններուն, Լիբանանի այլազան մատենադարաններուն, բայց հնարաւոր չեղաւ գտնել: 7 Մարտ 2024ին ստուգեցինք, որ Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտն ալ չունի, սակայն տողերուս գրողին տեղեկացուցին թէ գիրքերը կարելի է գտնել կայքէջի վրայ, քանի թուայնացած են ու նշեցին կայքէջին հասցէները:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1969-71 տարիներէն քանի մը տասնամեակ ետք, ժամանակներն ու պայմանները փոխուեցան: Համացանցի ստեղծումն ու անոր տարածումը բոլորովին փոխեցին փնտռութիւնի ձեւը, նկարներու եւ վաւերաթուղթերու վերարտադրութիւնը:

Ներկայ դարուս պայմաններուն մէջ, համացանցով կարելի է հարիւրաւոր սպառած կամ հազուագիտ գիրքեր, լուսանկարներ եւ վաւերաթուղթեր պրպտել եւ անոնցմէ քաղել անհրաժեշտը, աղբիւրներու ստուգումէն ետք:

Մեր ծրագրած Հայոց Յեղասպանութեան ալպոմ-յուշամատենի ծրագրէն ետք, որոշ թիւով նոր հրատարակութիւններ լոյս տեսան որոնք լուսանկարներ կը պարունակէին կամ՝ վաւերաթուղթերու պատճէներ:

Ռիչըրտ Քլոյեան 1980ին հրատարակեց *The Armenian Genocide News Accounts from the American Press, 1915-1922* ծաւալուն մամլոյ կտրօններու լուսապատճէներով գիրքը, որ արժանացաւ քանի մը տպագրութիւններու՝ 1981, 1985 եւ 1989: Նմանատիպ այլ գիրքեր եւս լոյս տեսան այլ երկիրներու մամլոյ գրութիւններու լուսապատճէներով:

Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան Պոնի մէջ կեդրոնացած արխիւներուն մէջ յայտնաբերուեցան լուսանկարներ, որոնք Հալէպի եւ Էրզրումի գերման հիւպատոսարանները ղրկած են Պերլին¹⁶:

¹⁶ Գերման սպաներու եւ զինուորականներու կողմէ լուսանկարներ եւ ֆիլմեր նկարահանուած են Հայոց Յեղասպանութեան ընթացքին: Գերմանացի Վոլֆկանկ Կուսթ, գերմաներէնով հրատարակեց Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական արխիւի փաստաթուղթեր. գիրքը Երեւանի մէջ 2005ին լոյս տեսաւ հայերէն թարգմանութեամբ՝ *Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916ին*: Հոն շատ յստակ արտայայտութիւններ կան լուսանկարներու մասին: Հալէպի գերման հիւպատոս Ռուլեր, Հալէպէն 27 Յուլիս 1915 թուակիր տեղեկագիր մը կը ղրկէ վարչապետ Պեթման Հոլմիկին: Այդ տեղեկագրին մէջ իմիջիայլոց գրուած է Թէլ Էրմէնի ջարդերուն մասին եւ հոն նշուած «պարոն մայոր Ֆոն Միկուշը լուսանկար

Թեսա Հոֆման եւ Ժիրայր Քոչարեան Հայ Տեղեկագրական կեդրոն մը հիմնեցին Պերլինի մէջ 1985ին, որպէսզի հաստատեն աղբիւրային հաւաստում եւ ճշտումներ նշեն: Լուսանկարներուն լաւագոյն նմուշները վերարտադրուած են 1877էն 1939ի Ալեքսանտրէթի պարպում ժամանակաշրջանէն: 200 լուսանկարներ կը վերաբերին 1895ի, 1909ի եւ 1915ի ջարդերուն: Սոյն 200էն միայն 32ը ուղղակի կը վերաբերին 1915ի Յեղասպանական Եղեռնին եւ լուսանկարուած են Միջագետքի մէջ¹⁷:

1967-68ին, Ծիծեռնակաբերդի Հայոց Յեղասպանութեան Յուշահամալիրը հիմնուեցաւ: Հայաստանի վերանկախութենէն ետք, 1995ին յուշահամալիրի տարածքին մէջ հաստատուեցաւ ստորգետնեայ թանգարանը: Բնականօրէն իոն հաւաքուեցան եւ ցուցադրուեցան անհրաժեշտ վաւերաթուղթեր, լուսանկարներ, գիրքեր եւն.: Հայոց Յեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտի (ՀՅԴԹԻ) նախկին տնօրէն Հայկ Դեմոյեան 2014ին հրատարակեց *Հայոց Յեղասպանութեան լուսաբանումը համաշխարհային մամուլի առաջին էջերում* ալպոմ-գիրքը հայերէն եւ անգլերէն, 298 մեծադիր էջերով, մի-ակ հրատարակութիւն մը: 1989ին Սիւզըն Պլէրի կողմէ հրատարակուեցաւ Մեծ Եղեռնի շրջանին Խարբերդի մէջ գործող ամերիկեան հիւպատոս Լեզլի Տէյվիսի տեղեկագիրը՝ *The Slaughterhouse Province* խորագրով: Հոն Պլէր կը պատմէ թէ ինչպէս գտած է Տէյվիսի կողմէ նկարահանուած լուսանկարները: Գիրքին վերջաւորութեան տպուած են 11 լուսանկարներ, որոնք առաջին անգամ կը հրապարակուէին:

Իդէպ, նշենք որ Ամերիկայի Քոնկրէսի գրադարանը եւս ունի բազմաթիւ լուսանկարներ եւ այլ նիւթեր՝ Հայոց Յեղասպանութեան շրջանին որոնք գրադարանին յանձնուած են 1922ին¹⁸:

Դոկտոր Արտեմ Օհանջանեան հրատարակեց աստորիական փաստաթուղթեր՝ Հայոց Յեղասպանութեան մասին, նախ գերմաներէն՝ Վիեննայի

րել է այս փաստերը եւ ի վիճակի է ներկայացնել» (էջ 121): Գերման պաշտօնատար Մորտման, Կ. Պոլսոյ գերման դեսպանութեան խորհրդական Նոյսաթին Գոնիայէն 16 Օգոստոս 1915ին դրկուած տեղեկագրի մը մէջ կը նշէ թէ Ռուտոլֆ Չապէլը *Tagl. Rundschau* թերթէն, «թողնում է զգաստ ու անկողմնակալ դիրքորդի տպաւորութիւն: Նա շարք նիւթ է հաւաքել, որոնց մէջ կան նաեւ մի շարք լուսանկարներ ու ֆիլմեր» (էջ 170): Հալէպէն հիւպատոս Ռուսլէր իր 3 Յունուար 1916ի տեղեկագրին մէջ գրած է գերմանական դպրոցի տնօրէն Էտուարտ Կրեթիրի տեղեկագիրը եւ Տրդ յաւելուածին մէջ դրած է լուսանկարներ գերմանական դպրոցի մերձակայքը գտնուող ճամբարէն, ուր հայ գաղթականներ կային, «որոնք ահաւոր վիճակի մէջ էին ու մահացողները շատ» (էջ 325):

¹⁷ «Նոր հրատարակութիւններ Հայոց Յեղասպանութեան մասին. սարսափ եւ մեղադրանք յարուցող պատկերներ (Տեսողական վաւերագրութիւն հայերու հալածանքի ու բնաջնջումի մասին), Թեսա Հոֆման եւ Ժիրայր Քոչարեան», թարգմանաբար ամփոփեց տոքթ. Ռ. Ճեպէճեան, *Ազգային մշակոյթ շաբաթաթերթ*, 23 Ապրիլ 1994, էջ 6:

¹⁸ «Դաւիթ Սարգսեանի այցը Ուաշինկթըն», *Ազդակ*, 18 Օգոստոս 2010, էջ 6:

մէջ, 1989ին, որուն անգլերէն թարգմանութիւնը հրատարակուեցաւ Երեսանի մէջ, 2004ին՝ 1915 *Irrefutable Evidence, the Austrian Documents of the Armenian Genocide*: Ան յայտնաբերեց աստորիացի զինուորական Վիքթոր Փիշմանի պատկերահանած լուսանկարները, որ Թուրքիա եղած էր համաշխարհային Ա. պատերազմի տեղափոխեան եւ ականատես եղած էր զոհումի հայերուն տեղահանութեան: Այդ լուսանկարները Օհանջանեան ՀՅՊԹԻին նուիրեց¹⁹:

Ֆրանսահայ պատմաբան Արթիւր Պէյլէրեան (1925-2005), 1983ին հրատարակեց ֆրանսական արխիւներու մէջ գտնուող փաստաթուղթերը, գիրքին հայերէն հրատարակութիւնը՝ *Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան կայսրութիւնը եւ հայերը ֆրանսական արխիւներուն 1914-1918*, Երեսան լոյս տեսաւ 2005ին:

Ակադեմիկոս Վարդգէս Միքայէլեան 2005ին հրատարակեց ռուսերէն եւ գերմաներէն *Կայսերական Գերմանիայի արխիւների վաւերագրերը Հայոց Յեղասպանութեան մասին 1913-1919 թուականներին* գիրքը: Մամուլով յայտարարուած էր թէ կը ծրագրուէր նաեւ տեսերիզ մը պատրաստել, որ պիտի պարունակէր փաստաթուղթեր, լուսանկարներ եւ շարժանկարային ֆիլմ²⁰:

ԱՄՆի Հայկական Համագումարը (AAA) եւ Հայ Ազգային Հիմնարկը (ANI) եւ ԱՄՆի Յեղասպանութեան թանգարանը պատրաստեցին գերմանացի եւ աստորիացի նկարահանողներու նկարած լուսանկարներու թուայնացուած տարբերակները հիմնականօրէն Տէր Զօրի, Տիգրանակերտի, Երզնկայի եւ Էրզրումի շրջանին: Հեղինակն էր դոկտ. Ռուբէն Ատալեան²¹:

ITE ընկերութեան «Բազմավէպ» սթուիոն մամուլի հաղորդագրութեամբ մը 2006ին կը նշէր թէ «Հայոց Մեծ Եղեռնի 1915-1923 միլիոնիտիւ սկաւառակը ելած է եւ 2005ին արժանացած աշխարհի լաւագոյն մշակութային CD/DVD-ROMի»: Հոն կային վաւերագրեր, համաշխարհային մամուլի արձագանգները, հայ եւ օտարազգի ականատեսի վկայութիւններ, ժամանակագրութիւն, 1876էն սկսեալ մինչեւ Մեծ Եղեռնի համաշխարհային ճանաչման գործընթացի սկիզբը: Հոն տրուած են 500 լուսանկարներ, թրքական խոստովանութիւններ եւ ժամանակագրութիւն, մշակութային Եղեռն են.:

2024ին լոյս տեսաւ *Հայկական Հարցի եւ Հայոց Յեղասպանութեան արխիւի տեղեկագիր մատենան*. Երուսաղէմի հայոց պապրիարքարան, հոր. Ա. 2500էջանոց գիրքը, աշխատասիրուած Լուսինէ Սահակեանի, Անի Ոսկանեանի եւ Անի Սարգսեանի կողմէ: Վաւերաթուղթերու այս հատորը իմի-

¹⁹ «Հայոց Յեղասպանութեան մասին նոր վկայութիւններ յայտնաբերուած», *Նոր օր*, 26 Ապրիլ 2008:

²⁰ «Նոր փաստաթղթեր գերմանական արխիւներից», *Երկիր*, 4 Մարտ 2005, էջ 11:

²¹ «Ամերիկահայ կազմակերպութիւններ պատրաստած են Յեղասպանութեան ելեկտրոնային շտեմարաններ», *Զարթօնք*, 3 Մայիս 2013:

ջիայլոց կը պարունակէ օսմանեան իշխանութիւններու հայերու բնաջնջման հրահանգներ եւ քեմալականներու իրագործած ոճրագործութիւնները:

2024ին նաեւ լոյս տեսաւ Թեսա Հոֆմանի *Քրիստոնեայ բնիկ ժողովուրդներու ցեղասպանութիւնը օսմանեան սուլթանութեան մէջ. հայեր, յոյներ, ասորաարամէացիներ/ասորիներ-քաղղէացիներ* 3 մասերէ եւ 8 միաւորներէ բաղկացած ուսուցման վաւերագրական հրատարակութիւն մը, որ կը պարունակէ 110 սեւ ու ճերմակ պատկերներ:

Մեր նպատակը այս գրութեամբ Հայոց Ցեղասպանութեան նուիրուած բազմաթիւ գիրքերու մատենագիտութիւնը տալ չէ, կը բաւականանանք վերեւի նշումներով, որնք յատկապէս առնչութիւն ունին վաւերաթուղթերու եւ լուսանկարներու:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ԱՏՈՒԳՈՒՄԸ

Լուսանկարներու ստուգումը շատ կարեւոր է: Երբեմն թուրքերու կողմէ սերպերու սպանդէն կամ Լիբանանի 1914-18ի սովամահութեան կամ սովահարներու լուսանկարներ սպրդած են Հայոց Ցեղասպանութեան լուսանկարներու շարքին:

Միւս կողմէ, կարգ մը լուսանկարներու մէջ վերապրողներ կամ իրենց հարազատներ, մատնանշած են իրենց կամ իրենց հարազատին լուսանկարը: Որպէս օրինակ կը նշեմ երկու բաւականին ծանօթ եւ յաճախ օգտագործուած լուսանկարներ: Մին 1916ին Սուրիոյ Հորանի շրջանին մէջ աւանակի մը դիակին շուրջ հաւաքուած կիներու եւ փոքրիկներու լուսանկար մըն է: Լուսանկարին աջ կողմը վտիտ մանուկ մը կայ: Ատիկա Հայկ Կէօրէքճեանն է, որ ինքզինք ճանչցած է լուսանկարին մէջ: Լուսանկարը կը գտնուի Ծիծեռնակաբերդի Ցեղասպանութեան թանգարանին մէջ²²: Լուսանկարը նկարահանողն է - ըստ այլ վկայութեան մը - Հասան Ամճան, որ Ճեմալ փաշայի կողմէ նշանակուած էր հայ բռնագաղթեալներու տեսուչ՝ ըստ հայթայթուած տեղեկութեան: Յետագային ան լուսանկարը յանձնած է Նեմրուօ Մուրթաֆա փաշայի գլխաւորած արտակարգ զինուորական դատարանին²³:

Երկրորդ լուսանկարը գերման կարմիր խաչին մէջ գործող Արմին Վեկների կողմէ պատկերահանուած է: Հոն, կեդրոնը քալող կնոջ մասին անձամբ լսած եմ վկայութիւնը վեր. Յովհաննէս Գարճեանի զաւկին՝ Տաթեւին, թէ այդ կինը իր մօրենական մեծմայր՝ տիկ. Զարուհի Վարդանեանն է:

²² «Վաւերագրական. Եղեռնի ճամփաներուն վրայ առնուած լուսանկարի մը պատմութիւնը», թրգմ. Յ.Թ., *Զարթօնք*, 28 Յունուար, 1983:

²³ «Հայ գաղթական կանայք աւանակի դիակին շուրջ», լուսանկարի պատմութիւն», *Ազդակ*, 3 Ապրիլ 2015:

1916ին Սուրիոյ Հորանի շրջանին մէջ ականակի մը դիակին շուրջ հաւաքուած հայ
կիներու եւ փոքրիկներու լուսանկարը

Կեդրոնը քալող կիներ վեր. Յովհաննէս Գարճեանի զաւկին՝ Տաթևին, մօրենական
մեծմայր՝ Զարուհի Վարդանեանն է

ՀՅՊԹԻՆ առայդ շատ զգուշ է եւ ամէն ջանք կը թափէ ստուգումերու համար: Օրինակ, ՀՅՊԹԻՆ այս գրութեան մէջ նշուած *Գաղթականաց Աւպումի* լուսանկարներէն մէկուն բնական նկարը յայտնաբերած էր 2008ին: Նկարին ետեւը, թերեւս լուսանկարողին կողմէ ռուսերէն գրուած էր «Հայեր ողջ ողջ այրուած Շէյխալանի մէջ, թուրք զինուորներու կողմէ»: Նկարը թիւ 74 թիւը կը կրէր, որ ցուցանիշ մըն է, որ շատ աւելի լուսանկարներ կային ռուս զինուորներու կողմէ նկարահանուած, որոնցմէ ոմանք տպուած են վերոյիշեալ աւպումին մէջ եւ վաւերական նկարներ են²⁴:

²⁴ “Newly Revealed Original Photo of Armenian Genocide”, *Նոր սերունդի ծայն*, Լոնտոն, Սեպտեմբեր-Ռեկտեմբեր 2008, թիւ 117-20, էջ 48:

Լոս Անճելլոս հրատարակուող *Նոր կեսնք* շաբաթաթերթի 29 Յուլիս 2010ի թիվին մէջ (էջ 15) տեղեկութիւն մը կար թէ յայտնաբերուած էին Հայոց Յեղասպանութեան լուսանկարներ, որոնք կ'արտացոլացնէին Վանի, Երզնկայի եւ Խնուսի մէջ կատարուած ջարդերն ու անոնց հետեանքները եւ կը հրապարակէր ցարդ նախապէս չտեսնուած վեց լուսանկարներ, որոնք զետեղուած էին Յեղասպանութենէն վերապրողի մը ձեռագիր յուշագրութեան մէջ: Նկարները պատկերահանուած էին 1915-16ին ռուսական զօրքերու յառաջխաղացքին ընթացքին ռուս զինուորականներու կամ հայերու կողմէ:

Անուանի լրագրող Րոպըրթ Ֆիսք անոնցմէ մին հրատարակելով *The Independent* թերթի 21 Հոկտեմբեր 2012ի թիւով, կը գրէր “photograph links Germany to 1915 Armenian Genocide” յօդուածը:

ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐՈՒ ՆՇՈՒՄ

Վերի իրողութիւնները նշելէ ետք կ'անցնինք թումին մեր ունեցած տուեալներուն:

Ա) Թուրքիոյ դաշնակից Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ զինուորականներու կողմէ լուսանկարուած պատկերներէն զատ համաշխարհային Ա. պատերազմին չէզոք երկիրներու (Զուիցերիա, Դանիա, Շուէտ, ԱՄՆ մինչեւ 1917 եւն.) քաղաքացիներ Հայոց Յեղասպանութեան ընթացքին լուսանկարներ պատկերահանած են²⁵: Որպէս օրինակ նշենք Եաքոպսոնը, ամերիկացի Տէյվիսը, Սթենլի Քըրը, Քեթլին Քուքը եւ ուրիշներ: Վաւերագրական լուսանկարներ ունեցող ընկերութիւններ, ինչպէս Broom Bros, Wide World Photos, Radio Times, Hulton, Picture Alliance եւն. նկարներու վաւերականութիւնը հաստատելով անոնց տակ նշած են իրենց ընկերութիւններու անունները:

Վերեւ նշուած, 1914-18ին չէզոք պետութեանց արխիւները եթէ ցարդ չեն պրպտուած լրիւ, այդ կատարուելու է: Օրինակ՝ Ահարոնեանէն լսած եմ որ Շուէտի Ուփսալա քաղաքի համալսարանի նկուղներուն մէջ կային Հայոց Յեղասպանութեան յատուկ արխիւներ (վաւերաթուղթեր, լուսանկարներ եւն.):

Բ) Հայաստանի Հանրապետութեան ֆիլմադարանի երբեմնի փոխտնօրէն Գարեգին (Գարիկ) Զագոյեան տողերս գրողին յայտնած էր թէ 1915-16ին երբ ռուսական բանակը մտած է Օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած Արեւմտեան Հայաստան, իոն զինուորականներ լուսանկարած,

²⁵ Գերմաններու կողմէ վերահսկուած Պերլին-Պաղտատ երկաթուղագիծի պաշտօնէայ Կարապետ Ապաճեանէն (1889-1970), որ յստակ *վեսիքա* (արտօնագիր) ունէր ազատօրէն շրջելու 1914-18ին Օսմանեան կայսրութեան մէջ, լսած եմ թէ զուիցերիացի գործակից մը Պոնտի մականունով Հայոց Յեղասպանութեան նկարներ լուսանկարած է: Սոյն *վեսիքան* Յեղասպանութեան թանգարանին յանձնած եմ:

նաեւ ժապաւէնի առած են Մեծ եղեռնի հետքերը: Ան պնդեց թէ ատոնք կը գտնուէին Քրասնակորսք քաղաքի ռուսական կինօ-արխիւ: Սակայն իր տրամաբանական տակ պիտոճէ չկար որ կրկնօրինակներ պատրաստէր: Այդ հարցին մասին արտայայտուեցայ Յեղասպանութեան թանգարանի ատենի տնօրէն Լաւրենտի Բարսեղեանին, որ հերքեց այդ: Ապա տեղեկացայ որ անձնական հարցերով Զագոյեան եւ Բարսեղեան իրարու հակադրուած եւ գժտուած էին:

Գաղթականաց ակադմի լուսանկարներէն անկախ, ռուս զինուորականներու կողմէ նկարահանումներ ըլլալու վկայութիւններ կան: Նշենք անոնցմէ մէկը: *Քաւքազքոյէ Սյովօ* ամսագրի 22 Յունուար 1917ի թիւին մէջ տպուած են կովկասեան սակրաւոր գումարտակի հրամանատարներէն գնդապետ Զ.ի վկայութիւնները Մուշ քաղաքի շրջանի գիւղերէն մէկուն մէջ եղած սպանդի մասին: Անոնք սարսափելի բեկորներ կը գտնեն՝ կանանց եւ երեխաներու գանկեր եւ կմախքներ, եւ հոն նշուած է թէ սպան լուսանկարած է այդ ահաւոր տեսարանը²⁶:

Ռուսական մամուլի 1915-16ի հրատարկութեանց մէջ պէտք է ըլլան ջարդի հետեւանքներու լուսանկարներ: Պէտք է պրպտել՝ եթէ արդէն իսկ կատարուած չէ:

Գ) Զմմառի հայ կաթողիկէ վանքի արխիւատունը ունի Հայոց Յեղասպանութեան անտիպ նկարներ: Այս իրողութեան տեղեակ էինք 1969ին: 2016ին Զմմառեան միաբանութեան ատենի մեծաւոր Միքայէլ Թ.Վ. Մուրատեան *Թելէ լիւմիէր* պատկերասփիւղի կայանէն ունեցած իր հարցազրոյցին մէջ կը նշէր. «ունինք Հայոց Յեղասպանութեան անտիպ լուսանկարներ»²⁷:

Դ) Հայ մարզիկ մը՝ Վահրամ Ս. Փափազեան²⁸ իր *Սէր, սէր, սէր* ինքնակենսագրական գիրքին մէջ, լոյս տեսած 1962ին, Պէյրութ, գրած է թէ «*ինչպէս ձեռք անցուցինք 1915ի հայկական ջարդերու ժապաւէնները*»: Ան կը

²⁶ Սուրէն Մանուկեան, «Հայոց Յեղասպանութիւնը ռուս զինուորի աչքերով», *Ազդակ*, Հայկական Յեղասպանութեան 97ամեակի բացառիկ, 24 Ապրիլ 2012, էջ 170-71:

²⁷ Սօսէ Փիլաճեան, «Զմմառեան միաբանութեան մեծաւոր Միքայէլ Թ.Վ. վրդ. Մուրատեանի հարցազրոյցը *Թելէ լիւմիէր* պատկերասփիւղի կայանէն», *Ազդակ*, 5 Փետրուար 2010, էջ 6:

²⁸ Վահրամ Ս. Փափազեան.- պոլսահայ մարզիկ, հրապարակագիր, գիրքի հեղինակ: Անդամ պոլսահայ Արտաւազդ ակումբին: Մասնակցած է Պոլսոյ հայկական ողիմպիական խաղերուն 1911-14 եւ 1912ի Սթոքհոլմի ողիմպիականին, ուրիշ հայու մը հետ, ներկայացնելով Օսմանեան կայսրութիւնը: Ապրած է Յունաստան, Լիբանան, Սուրիա եւ ԱՄՆ: Գրած է Պոլսոյ *Ազադամարտ* եւ *Ճակարամարտ*, ապա՝ Աթէնքի *Նոր օր*, Լիբանանի *Ազդակ*, (1934-37), Գահիրէի *Յուսաբեր*, Լիբանանի *Առաւօր* (1938-40) թերթերուն մէջ: 1946ին եղած է *Արարապի* խմբագիր, 20 օր, ԱՄՆի մէջ աշխատակցած է *Պայքարին* (1952-58):

նշէ թէ Կ. Պոլիս ապրող ամերիկացի լրագրող Հերթին պատահմամբ լսած է թէ գերմանացիները հայկական կոտորածներու, այսինքն ցեղասպանութեան, բազմաթիւ տեսարաններ նկարահանած են, որոնց ժապաւէնները կը գտնուէին Պայազետի ռազմական մթերանոցին մէջ: Գերմանացիք զանոնք հոն լքած էին համաշխարհային Ա. պատերազմէն ետք: Հերթի ռազմական մթերանոցի թուրք սպային մօտեցած եւ ըսած էր, թէ կ'ուզէր թուրքերու օգտակար ըլլալ *«անոնցմէ ստանալով փաստաթուղթեր հայերու կողմէ թուրքերու դէմ կատարուած հալածանքներուն եւ ջարդերուն շուրջ»*: Ասոր վրայ, *«թուրք սպան խոստացած էր տալ կարգ մը ժապաւէններ»*: Թուրք սպան արտօնագիր մը կու տար 24 ժամուան համար եւ նշուած օրը Հերթի երկու ընկերակիցներով (որոնցմէ մին՝ Փափագեանը), Պայազետի մթերանոցը երթալով ձեռք ձգած էր ֆիլմերը: Բերայի հայ ծանօթ լուսանկարիչ մը 2000 մեթրէ աւելի եղող շարժապատկերին մէկ օրինակը յաջորդ օր կը յանձնէր Հերթիի, որ յունական փոքր նաւով մը կը հեռանար:

Ինչի մասին էր ֆիլմը: Փափագեան կը պարզէ: *«Տեսարանը հազիւ երկու տարու մօրը ձեռքէն խլուած 2 տարեկան աղջիկ երեխայի մը բռնաբարումը կը ներկայացնէր, միաժամանակ երկու ռճրագործ թուրքերու կողմէ, հրացանը ուտերնին կախուած պատրառոտուն ցնցոյթներով»*:

Հերթի Աթէնքի վրայով Լոնտոն կ'երթայ եւ ժապաւէնը կը յանձնէ Ճէյմս Պրայսին: Յետոյ Ամերիկա երթալով այդ մասին կը գրէ ամերիկեան թերթերու մէջ 1919-20ին: Իր գրածները Փափագեան թարգմանաբար կը հրատարակէ Պոլսոյ *Ճակատամարտին* մէջ: Լոնտոնի *Թայմզ* եւ *Տէյլի Թեյլեկրաֆ* թերթերը մէկէ աւելի յօդուածներ կը գրեն: Ֆիլմը կը ցուցադրուի շարժանկարի ցուցասրահներու մէջ, բայց տեղի կու տայ հանրային դժգոհութեան թէ նախագգուշացում չէ եղած ազդարարելու որ *«զանոնք դիտելը արգիլուած է հիւանդներու, դիւրագգածներու եւ երիտասարդ տարրին»*: Ֆիլմը ցոյց տրուած է արքայական պալատին, Համայնքներու եւ Լորտերու տան մէջ, 1927ին ցուցադրուած է հանրութեան՝ Պրիքսէլի մէջ: Թուրքերը բողոքած են որ «շինծու» էին ատոնք: Ֆիլմը ապա անյայտացած է: Փափագեան 1962ին կը խորհէր թէ ֆիլմը *«տակաւին կը գտնուի Հոլիվուդի դարակներուն մէջ»*²⁹: Յարդ այդ ժապաւէնը չէ գտնուած եւ որքան գիտենք՝ հետապնդող չկայ: Անհրաժեշտ է յամառօրէն հետապնդել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանին վաւերագրական կարճամեթրաժ ժապաւէններ նկարահանուած են եւրոպական լրագրական գործակալութիւններու կողմէ: Պէտք է լրջօրէն պրպտել եթէ անոնց մէջ կան Հայոց ցեղասպանութեան առնչուած ժապաւէններ, յայտնապէս Մուսա Տաղէն փրկուածներու փոխադրութեան, տեղաւորումին եւ վրանաքաղա-

²⁹ Վահրամ Ա. Փափագեան, «Ինչպէս ձեռք անցուցինք 1915ի հայկական ջարդերու ժապաւէնները», *Ազդակ*, 13 Մայիս 2015:

քին մասին, կամ՝ բերանացի վկայություններ՝ փախստականներէ եւ վերապրողներէ³⁰:

Հոլիվուտեան արտադրութիւն Օրորա Մարտիկանեանի *Ravished Armenia* ժապաւէնէն փրկուած 19 վայրկեաննոց ֆիլմը մեծ ազդեցութիւն կը գործէ այսօր ժապաւէնով պարզելու կատարուած եղեռնին ահաւորութիւնը: Որքան աւելի պիտի ըլլայ ազդեցութիւնը իսկական վաւերագրական - հոգ չէ թէ կարճամեթրաժ - ժապաւէններու, եթէ անոնք կան, տակաւին փնտռուին ու գտնուին: Ատենին շարժանկարի սրահներու մէջ, կը ցուցադրուէին քաղաքական, ընկերային եւն. անցնող շաբաթի կարճամեթրաժ ֆիլմերը. *Actualité Francaises*, *Pathe*, ամերիկեան եւ բրիտանական նման ֆիլմեր: Պէտք է անոնց արխիւները պրպտել:

Ե) Միսաք Քելէշեան (ԱՄՆ), որուն ես ալ օժանդակած եմ իր չունեցած լուսանկարներէն իրեն տալով, մեծ հաւաքածոյ մը ունի: Քելէշեանի հաւաքածոյէն լուսանկար մը կու տամ այս գրութեանս հետ: Լուսանկարը շատ յստակ չէ, բայց ցոյց կու տայ ոճրագործները եւ զոհերը:

ՀՅՊԹԻԻ վերջին տարիներու, (2018էն օրս) հրատարակութիւնները տեսած չեմ եւ նաեւ տեղեկութիւններ չունիմ իրենց ծրագրերուն առնչութեամբ:

³⁰ 24 Ապրիլ 2015ին, You tubeի վրայ արաբերէնով կարճամեթրաժ ֆիլմ մը տեսայ՝ Բանտա Սալամ Նաիմի կողմէ պատրաստուած, ընկերակցութեամբ Բոժէ Պաաքլինիի եւ *մոնթաժիստ* Մարիա Հուսարիի: Հոն անդրադարձ կար Իտալիոյ Պոլոնիա քաղաքի 2023ի ֆիլմի փառատօնին: Ժապաւէնին մէջ կ'ըսուէր թէ Միլիամ Լաւինսքի Ամերիկայի Քոնկրէսի գրադարանէն գտած էր Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանին վերաբերող 5 վայրկեաննոց ժապաւէն մը՝ «*Armenia the Cradle of Humanity Under the Shadow of Mount Ararat*» խորագրեալ, առաւելաբար տեղահանուածներ ցոյց տուող, նաեւ՝ ֆրասնական բանակին կողմէ Եգիպտոսի մէջ հայ տեղահանուածներու (շատ հաւանաբար ճեպէլմուսացիներու) մասին 5 վայրկեան տեսող ժապաւէնի մը, ուր նոյնպէս անդրադարձ կար 4 վայրկեան տեսող *Armenia* ֆիլմէն հատուածի մը:

Արդ, եթէ Հայոց Ցեղասպանութեան 1894-1923 ժամանակաշրջանը ընդգրկող ալպոմ-յուշամատեան մը լոյս չէ ընծայուած կամ ծրագրի ընթացքին մէջ չէ, շատ անհրաժեշտ կը գտնեմ նման գործի մը հրատարակութիւնը: Իմ տրամադրութեան տակ գտնուող նիւթեր (լուսանկար, վաւերաթուղթ, օտար եւ հայ մամուլ եւն.) աւելի քան 15 քիլօ կշռող նուիրած եմ այս կեդրոնին եւ տակաւին ունիմ տրամադրելիք նիւթեր:

THE UNREALIZED PLAN OF A MEMORIAL ALBUM DEDICATED TO
THE ARMENIAN GENOCIDE AND
THE CASE OF DOCUMENTARY FILMS AND PICTURES OF THE GENOCIDE
(SUMMARY)

ZAVEN MESSERLIAN

The author of the article reveals that the editor-in-chief of *Zartmk* daily of Beirut, Kersam Aharonian (1916-1991) proposed to him in 1969 to co-author a memorial album dedicated to the Armenian Genocide. The author wrote 60 letters and received 40, and collected pictures from published magazines, books, photographs taken by Armin Wegner and others. Aharonian secretly got pictures from Soviet Armenia. All in all, 297 pictures were collected. The layout and cover of the proposed album were ready in 1971. But the final work was not accomplished, not for lack of funds, but due to the unstable political situation in Lebanon in May 1973 and, later on, the Civil War. The author of the article provides the plan of the memorial album and other relevant information.

The author then writes about the authenticity of the pictures from the time of the Genocide and mentions that German and Russian forces in Turkey took pictures of and filmed the massacres and the consequences of the massacres and that these were found in the German archives as well as Russian publications of the period. He then relates how the Armenian athlete Vahram S. Papazian, along with American journalist Herty, secured German documentary films of the Genocide, which were shown to the public in the UK and Belgium.